

ДО ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКОГО ЗОДЧЕСТВА XII—XIII ст.

Стаття присвячена прикладам галицького середньовічного зодчества, зокрема – квадрифолієві в с. Побережжя. Шляхом аналізу досліджених унаслідок археологічних розкопок XIX–XX ст. храмів Галича вивчено становлення місцевої архітектурної школи. Доведено помітний вплив на її розвиток архітектурних традицій Польщі, Чехії та особливо Угорщини.

Ключові слова: археологія, архітектура, Галич, Єзупіль, Побережжя, квадрифолій, ротонда, Угорщина.

1

Всі донині відомі пам'ятки галицького зодчества XII—XIII ст., за винятком майже (крім заново перебудованої верхньої частини) цілком збереженої церкви Святого Пантелеймона біля Галича, дійшли до нас у вигляді руїн. Їх було виявлено за допомогою археологічних розкопок у різний час. Перші археологічні відкриття пам'яток галицького білокамінного зодчества здійснив Л. Лаврецький за участі професора І. Шараневича в 1882–1884 рр. Саме тоді було виявлено фундаменти церкви на пагорбі Карпиці, які І. Шараневич пізніше назвав церквою Спаса – палацовим храмом Володимирка Ростиславовича¹. Невдовзі Л. Лаврецький розкопав фундаменти в урочищі Карпів Гай, які професор Львівської політехнічної школи І. Захарович назвав «Полігоном».

¹ Це твердження І. Шараневич базував на тому, що з місця, відкритого розкопками, відкривався чудовий краєвид на село Болшів, куди виїхав від Володимирка на нічліг згаданий у літописному оповіданні (Іпатіївський літопис) боярин Петро Бориславич. Пізніше Й. Пеленський висловлював сумніви щодо атрибуції руїн, вказавши на те, що в Галичі одночасно були дві церкви Спаса (Peleński I. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych s źródeł archiwalnych / I. Peleński. – Kraków, 1914).

Третім видатним відкриттям Л. Лаврецького і І. Шараневича були фундаменти великої церкви біля лісу Діброва. Враховуючи великий розмір руїн, І. Шараневич умовно вважав їх залишками галицького собору Богородиці (поки не було виявлено фундаментів більшого рельєфу). Пізніше Й. Пеленський, беручи до уваги, що частина лісу називалася Кирилівкою, вважав ці руїни церквою Кирила та Мефодія².

Протягом 1884 р. Л. Лаврецький під наглядом І. Шараневича розкопав фундаменти ще трьох невеликих церков Галича. Один із них відкритий «на Цвинтарисках», неподалік від дороги із Залукви до Четверок. І. Шараневич спочатку сприймав цей фундамент як залишки церкви Благовіщення, а пізніше — за домініканський костел Святої Анни. Як встановив Й. Пеленський, обидва ці припущення безпідставні. Друга будівля, яку 1884 р. виявив Л. Лаврецький, виявилася старовинною церквою Пророка Іллі в Прокалієвому Саду. Восени 1884 р. Л. Лаврецький, неподалік від Підгороддя на березі р. Лукви розкопав фундамент церкви Благовіщення. У ній добре збереглися залишки дерев'яної підлоги з жовтих майолікових плиток, малюнок яких було пізніше опубліковано в монографії Й. Пеленського. На підлозі також знайшли шматки розплавленої міді.

Восени 1884 р., наприкінці плідної археологічної кампанії 1882—1884 рр., Л. Лаврецький відкрив фундаменти не зовсім зрозумілої (за планом) церкви в урочищі Воскресенському, який повторно розкопали Я. Пастернак і М. Драган.

Найбільшим археологічним відкриттям при вивченні давнього галицького зодчества були розкопки Я. Пастернака фундаментів Успенського собору в Крилосі, які дозволили не тільки реконструювати вигляд цієї видатної пам'ятки, а й остаточно розв'язати основні питання історичної топографії давнього Галича.

В 1958—1959 рр. експедиція Чернівецького історико-краєзнавчого музею під керівництвом Б. Тимощука і Г. Логвина виявила й ретельно дослідила фундамент білокам'яного храму XII ст. у Василеві³. Керівники розкопок вважали, що відкритий храм був одним із найдавніших (перша половина XII ст.) варіантів галицької школи зодчества.

² Ibidem. — S. 76.

³ Логвин Г. Н. Белокаменный храм XII века в Василеве / Г. Логвин, Б. Тимощук // Памятники культуры: Исследования и реставрация. — М., 1961. — Вып. 3. — С. 37—50.

На більшу увагу заслуговують виявлені при розкопках під керівництвом О. Ратича в 1962–1972 рр. руїни храму і князівського палацу XII ст. літописного Звенигорода — одного з важливих міст Галицької землі⁴.

Важко переоцінити значення археологічних розкопок пам'яток галицької архітектурної школи, розпочатих у 80-х рр. минулого сторіччя, які з успіхом тривають і сьогодні, незважаючи на те, що якість цих досліджень була досить неоднозначна: від дуже ретельних, а інколи й просто майстерних, до студій дилетантського рівня, які потребували повторного дослідження.

Перед сформованою 1955 р. Галицько-Волинською археологічною експедицією ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури Академії наук (далі — ІМК АН) СРСР, що працювала впродовж кількох років під керівництвом автора статті, та Галицько-Волинською архітектурно-археологічною експедицією Ленінградського державного університету (далі — ЛДУ) виникли певні труднощі. Поряд із власне археологічними проблемами, пов'язаними з вивченням галицьких жител давнього Галича, їхнього ремесла, історичної топографії, були й першочергові проблеми вивчення давнього зодчества Галича.

При огляді численних руїн давніх храмів, досліджених наприкінці XIX ст., наша експедиція встановила, що внаслідок розкрадання тесаного каміння та багатолітнього розорювання ділянок землі від більшості з них майже нічого не залишилося. Тільки в урочищі Прокаліїв Сад на схід від давнього Галицького городища (місцезнаходження якого в с. Крилосі з часів розкопок руїн Успенського собору перестало бути дискусійним) на горі за Мозолевим потоком вціліли від розорювання загороджені земляним валом руїни давнього храму Іллі. Саме тут проводили розкопки наприкінці XIX ст. Оскільки єдиним їхнім результатом був схематичний план, не всі деталі якого зрозумілі, ми постановили провести нові, скрупульозніші дослідження. Це було актуально ще й тому, що недавно В. Гончаров висловив сумніви щодо доцільності вважати руїни в Прокалієвому Саду церквою. Автор вважав, що насправді це була кругла башта оборонного характеру, яка лише згодом перетворилася на церкву⁵.

⁴ Ратич О. О. Літописний Звенигород / О. Ратич // Археологія. — К., 1973. — № 12. — С. 88 — 89.

⁵ Гончаров В. К. Отчет о раскопках в Галиче в 1951 р. / В. Гончаров // Архив ИА АН УССР.

Нові розкопки церкви Іллі, що проводили Галицько-Волинська архітектурно-археологічна експедиція ІІМК АН СРСР та ЛДУ, показали, що будівля сягає в довжину (за віссю схід — захід) 20,3 м, в ширину дещо менше — 10 м⁶. Основна її частина є ротондою, діаметр якої 9,5 м (внутрішній 5,9 м). Із заходу до ротонди примикає прямокутний притвор, зі сходу — напівциркулярна апсида. Всі ці частини, всупереч думці В. Гончарова, поза сумнівами, одночасні за появою.

2

Руїни білокам'яної будови біля с. Побережжя, неподалік від містечка районного підпорядкування Жовтня (раніше Єзупіль), привернули увагу львівського дослідника М. Драгана ще в 30-х рр. ХХ ст. На полі Мурованка місцеві жителі вказали йому на дуже зруйновані залишки будівлі «княжої доби» з різноманітним різного каміння романського стилю.

1935 р. Я. Пастернак провів попереднє археологічне обстеження руїн, визнаючи їх залишками великої білокам'яної ротонди ХІІІ ст. Він стверджував, що руїни на Мурованці є залишками монастиря Бориса та Гліба, який побудував Данило Галицький. Зруйнували його турки або татари, а з розібраних стін монастирської церкви місцевий поміщик побудував в Єзуполі стійла для худоби, корчму в сусідньому селі і церкву в с. Бранвиці біля с. Побережжя, знищену розливом Дністра⁷.

Оскільки територія Мурованки належала трьом власникам, а дозвіл на розкопки було отримано тільки від одного з них, розкопки Я. Пастернак вів лише в середній частині руїн, залишивши нерозкритою більшу східну й меншу західну їхні частини. Підсумувавши свої незавершені розкопки, вчений припустив, що залишилася невизначеною форма східної вівтарної частини «ротонди», зокрема кількість і форми аспид. Однак, враховуючи величину Борисоглібової «ротонди», він вважав, що вона могла мати три аспиди й загалом її план нагадував форму куди меншої аналогічної споруди, яку він розкопав разом з М. Драганом 1941 р. на Воскресенському пагорбі в Крилосі.

Я. Пастернак вважав можливим «стратегічне призначення» «ротонди» в с. Побережжі. Вона могла відігравати роль оборонного форпосту в

⁶ Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 г. / М. Каргер // КСИА. — 1960. — Вып. 81. — С. 70—71.

⁷ Львівський музей. Рукопис № 27611.

долині Дністра, що виступав на 11 км у південно-західному напрямі від дністровської пристані давнього Галича. Саме цим Я. Пастернак пояснював надмірну товщину фундаментів, зручну для обори, круглу форму будівлі та розміщення її на висоті 60 м над рівнем Дністра.

Характеризуючи мурування «ротонди», вчений стверджував, що фундамент складався з великих тесаних блоків вапняку на дуже міцному вапняковому розчині, який перемішували з великою галькою. Фундамент власники Мурованки виламали на різну глибину (до 1,5 м). Нестача часу для розкопок не дозволила дійти до основи фундаменту, але дослідник вважав, що вона мала міститися на глибині не менш ніж 2 м під кам'яною підлогою, побудованою з великих плит.

Над залишками фундаменту було виявлено кілька архітектурних білокам'яних фрагментів, а також великі частини свинцевих пластин, що зазнали ушкоджень вогнем і належали до покрівлі ротонди. Дослідник звертав особливу увагу на частину гранованого стовпчика, обтесаний блок арки над порталом, гранований камінь з круглою ямкою, камінь, де сходилися завершення над подвійним вікном, і декілька фрагментів архітектурної різьби в романському стилі. Під верхнім шаром щебеню у двох місцях знайшли фрагменти початкової підлоги, викладеної кам'яними плитами (70х70 см). Вони лежали на прошарку жовтої та чорної глини завтовшки до 20 см, під яким лежали білокам'яні шари.

Методичні розкопки 1935 р. багато років залишалися незавершеними. В загальних оглядах історії українського мистецтва навіть найкваліфікованіші історики архітектури і далі називали руїни, відкриті в с. Побережжі – «великою ротондою»⁸. Діаметр ротонди визначали по-різному: Я. Пастернак – 15 м, а Ю. Асєєв – 20 м. Однак обидва виміри неточні.

Широкі розвідки на території давнього Галича та навколишніх поселень дозволили нам ще 1955 р. ознайомитися з руїнами в с. Побережжі. Частково розкопані в 30-х рр. ХХ ст. руїни «ротонди» виявилися в значно гіршому стані. Більшу частину мурування з білого квадратного каміння було виламано. Залишилися *in situ* лиш окремі камені. Вся площа Мурованки була вкрита уламками білого каменю, шматками вапняного розчину, нечисленними уламками різаного каменю. Очевидно, руйнація пам'ятника після часткових розкопок 30-х рр. інтенсивно тривала при пошуку будівельного матеріалу в господарських потребах. Також стало

⁸Див. наприклад: Нарис історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К., 1957. – С. 59.

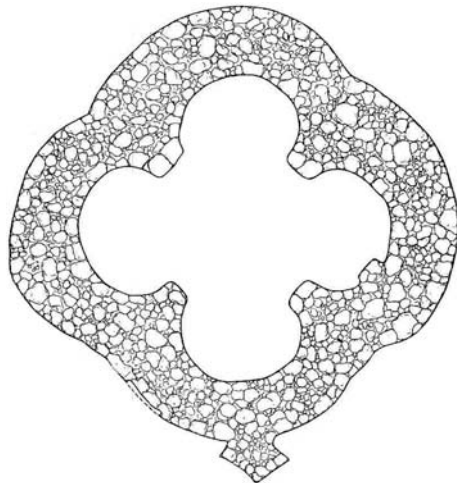
ясно, що якщо планомірні розкопки Мурованки не буде здійснено якнайшвидше, то пам'ятник давнього галицького зодчества назавжди зникне для історико-археологічної науки.

Завершивши дослідження в Галичі та на прилеглих територіях, ми повернулися в с. Побережжя тільки 1959 р. Поза сумнівами, протягом 1955–1959 рр. руйнація пам'ятника тривала не тільки при розкраданні будівельних матеріалів для господарських потреб, а й при якихось «археологічних розкопках», автори яких некваліфіковано і безуспішно намагалися уточнити окремі елементи плану «ротонди». Зі слів місцевих жителів про ці «розкопки» вдалося встановити ім'я архітектора, що так непрофесійно займався пошуками і навіть не засипав свої ями (викопані для пошуків скарбу) на Мурованці. Сліди відкритого листа на розкопки в с. Побережжі, а також будь-якої звітності щодо цих робіт в архіві Інституту археології знайти не вдалося.

Розкопки 1959 р. повністю розкрили фундамент храму в с. Побережжі. Він виявився зовсім не «ротондою», а «квадрифолієм» (мал. 1).

Мурування із квадратів білого каменю у верхній частині фундаменту до часу наших розкопок було майже повністю зруйновано. Ці залишки, а також щільний материковий ґрунт, до якого примикали квадрати, дозволяли досить точно встановити складний малюнок плану. Нижня частина фундаменту на всю його глибину складалася з великих і маленьких кам'яних кругляків, з'єднаних вапняковим розчином з домішками вугілля, типовим для галицької будівельної техніки. Як відомо, ні в фундаменті, ні в муруванні стін галицького зодчества не застосовували цем'янкові домішки, характерні для інших архітектурних шкіл давньоруського зодчества домонгольського періоду.

Фундамент закладено на глибину 1,5 м, ширина фундаменту сягала 3,5 м. Потрібно мати на увазі, що товщина стін була значно менша. Загальний діаметр квадрифолію за зовнішнім контуром становив 22 м, за внутрішнім — 15,5 м.

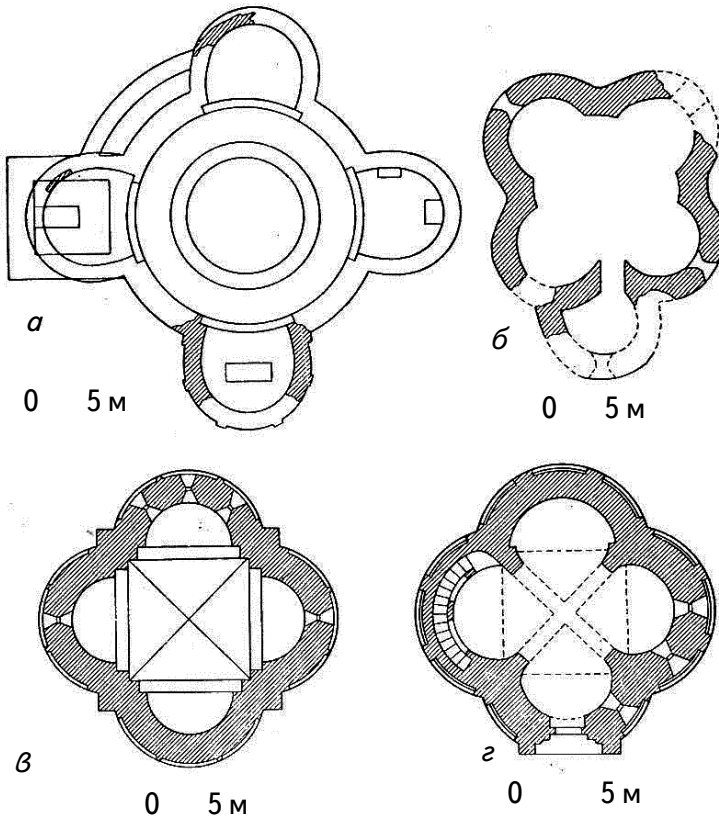

Мал. 1. План храму в Побережжі

3

Давньоруське зодчество домонгольського періоду не зберегло будівель у вигляді квадрифолію. Але подібні храми були широко відомі в романську епоху зодчим західних сусідів Давньої Русі (Польщі, Чехії, Угорщини).

Раніше вони з'явилися в Чехії. Однією з найдавніших пам'яток кам'яного зодчества є ротонда Святого Віта в Празькому граді, про план якої ми знаємо з розкопаних фундаментів (мал. 2, а). Вона становила круглу, в плані приміщення, будівлю діаметром 13 м, до якої з чотирьох боків примикало по апсиді (завглибшки 5,53 м). У східній апсиді розташовувався вівтар, а в південній – гробниця Святого Вацлава.

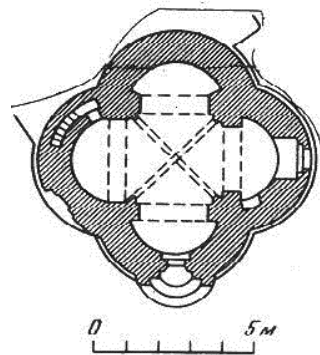
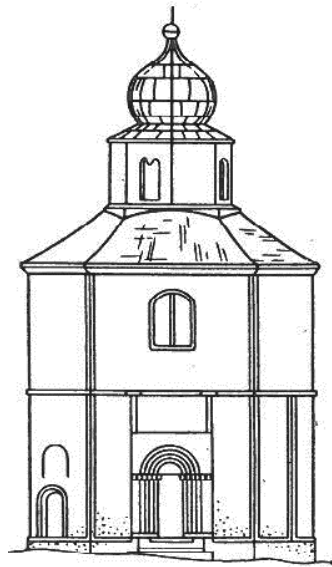

Мал. 2. План храму Святого Віта в Празькому граді (а);
 план церкви Святого Яна на Забродлі в Празі (б);
 план церкви Марії на Вавелі в Кракові (в); план церкви в Яці (г).

Залишки фундаменту квадрифолю — частини південної, західної та північної апсид було знайдено внаслідок розкопок 1911 і 1928 рр., так з'явилися достовірні матеріали для реконструкції храму, який 926–929 рр. спорудив один із засновників ранньофеодальної Чехії — князь Вацлав. Це була палацова споруда князівського двору готичного собору Віта, де потім поховали самого Вацлава, якого вбив брат-суперник. Ротонда стояла на місці, де тепер стоїть капела Святого Вацлава готичного собору Святого Віта⁹. Храм найстарший із подібних квадрифолій. У 20-х рр. XII ст. в Празі побудували церкву Яна на Забродлі, яка збереглася тільки частково і яку розкрили реставраційними роботами (мал. 2, б)¹⁰.

Ще до романської доби польського зодчества відноситься церква Святої Марії на Вавелі, побудована в X ст. Вона відкриває ряд церков XII–XIII ст. з планами типу квадрифолій в романському зодчестві (мал. 2, в)¹¹.

Характерні пам'ятки подібного роду збереглися в зодчестві романської епохи Угорщини. Серед них виокремимо капелу XIII ст. на цвинтарі в Папоці, що має в плані квадрифолій з порталом із червоного мармуру в західному півкрузі і з вівтарями у трьох інших (мал. 3)¹².

Мал. 3. План і фасад капели в Папоці

⁹ Mencil N. Praha preromanska a romanska / N. Mencil // Praha romanska. — Praha, 1948. — S. 46–48, мал. 2; Маца И. Л. Архитектура Чехословакии / И. Маца. — М., 1959. — С. 16–17.

¹⁰ Mencil N. Op. cit. — S. 112, мал. 47–48.

¹¹ Źari A. Pocątki Krakowa / A. Źari. — Kraków, 1965. — S. 68–69; Świechowski Z. Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków / Z. Świechowski. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. — S. 395–396 і мал. 299–301.

¹² Всеобщая история архитектуры. — М.; Л., 1966. — Т. 4. — С. 538.

Мал. 4. Капела в Яці.
Загальний вигляд

Найближчою аналогією цьому пам'ятнику є капела на цвинтарі в Яці (мал. 2, з; 4)¹³.

Перелічені романські й дороманські пам'ятки Чехії, Польщі і особливо Угорщини наочно свідчать про те архітектурне середовище, в якому сформувався зодчий квадрофолю в с. Побережжі.

*Переклад з російської
Андрія Носенка
(Івано-Франківськ, Україна)*

*Mykhailo Karher
(Saint Petersburg, Russia)*
**To the history of Halych
architecture of the XII–XIII
centuries**

The article is devoted to the examples of Halych medieval architecture, the quatrefoil in the Poberezhzhia village in particular. Formation of the local architectural school was studied by analyzing the temples of Halych which were investigated by carrying out archaeological excavations in the XIX–XX centuries. The author proves that architectural traditions of Poland, the Czech Republic and Hungary in particular had a noticeable influence on its development.

Key words: archeology, architecture, Halych, Yezupil, Poberezhzhia, quatrefoil, rotunda, Hungary.

Каргер М. Кистории галицкого зодчества XII–XIII вв. / М. Каргер // Краткие сообщения Ордена Трудового красного знамени Института археологии Академии наук СССР. – Ленинград, 1976. – Вып. 146. – С. 53–59.

¹³ Gerevich T. Magyarország románs kővi emlékei / T. Gerevich. – Budapest, 1938. – Old. 32, табл. LXXV.